

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

SZILASI LÁSZLÓ

Argumentatív tropológia és tropologikus argumentáció
Balassinál: az *Adj már csendességet...* példája
– retorikai elemzés –

„a retorika a nyelvben rejlő művészi eszközök
továbbfejlesztése az értelem napvilágánál”¹

BALASSI BÁLINT: *Adj már csendességet*

1. Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet ódd bútól szívemet, kit sok kín fúr!
2. Sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd vesztségére!
3. Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg!
4. Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.
5. Jóvoltod változást, gazdagságod fogyást ereszthet-é?
Éngem, te szolgádat, mint régen sokakat, ébreszthet-é?
6. Nem kell kételkednem, sőt jót reménlenem igéd szerint,
Megadod kedvesen, mit ígérsz kegyesen hitem szerint,
7. Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát;

1 Friedrich NIETZSCHE, *Retorika*, ford. FARKAS Zsolt = *Az irodalom elméletei IV.*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 21. (Kiemelés az eredetiben)

8. Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván, bú s kín nélkül!

*

A különböző magyar nyelvű irodalomértelmező-közösségek képviselői alighanem valamivel halkabban és talán több részvétellel jósolnák mostanában² a dekonstrukciónak is nevezett retorikai-tropológiai olvasás közelgő letűntét, ha az irányzat honosítása közben több figyelem fordítódott volna a hazai előzményekhez való kapcsolódásra. Bár – mivel a strukturalizmus átütő recepciója annak idején úgyszólván teljesen kimaradt – magyar *poszt*strukturalizmusról némiképp valóban ironikus beszélni, az azért kétségtelen, hogy annak idején mégiscsak létrejött nálunk is jó néhány olyan klasszikus strukturalista interpretáció, amelyekkel párbeszédbe lépve talán újra lehetne játszani azt a szerves folyamatot, amelynek során elsősorban a strukturalizmussal vitázva, a dekonstrukciónak is nevezett retorikai-tropológiai olvasás boldogabb nemzeteknél létrejött.³ Derrida 1966-os, klasszikussá vált kezdeményező előadása⁴ után egy bő évtizeddel, *Az olvasás allegóriáinak* – szintén meghatározó jelentőségű – nyitányában, Paul De Man mindenesetre arra a felismerésre alapozta az irodalmi strukturalizmus (ebben az esetben: Barthes, Genette, Todorov, Greimas, Ducrot és tanítványaik) olvasásmódjának (Kenneth Burke *elhajlás* [deflection]-fogalmára és Charles Sandres Pierce „híres és sejtelmes”, a jel értelmezését olvasásnak és nem dekódolásnak tekintő meghatározása szerint: elsősorban a jel struktúrájában mindig meghatározó jelentőségű *interpretáns* elemre támaszkodó) radikális, és a későbbiekben felettébb termékenynek bizonyuló bírálatát, hogy Jakobson leegyszerűsítésre hajlamos francia követői igen nagyot hibáznak akkor, amikor „a grammatikát és a retorikát tökéletes folytonosságban látják működni, és minden nehézség vagy zökkenő nélkül siklanak át a grammatikai struktúráktól a retorikai struktúrákhoz.”⁵ A dekonstrukciónak is nevezett retorikai-tropológiai olvasás tulajdonképpen abban a pillanatban kezdődött el, amikor De Man – beismervén, hogy az említett érveken túl a gram-

2 Viszonylag friss példaként lásd VADERNA GÁBOR, *Münchhausen lova* című recenzióját NEMES Péter, *Dekonstrukció és romantika* (Budapest, Kijarat Kiadó, 2004.) című könyvéről. Élet és Irodalom, 2004. augusztus 27., 24. – A további esélyeket illetően határozott ellenérvként is értelmezhető munkák közül most csak egyre hivatkoznék: *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő–SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003. (A továbbiakban: TKM) Lásd különösképpen a szerkesztők előszavát, *i. m.*, 7–14.

3 E lehetőségéről tágabb kontextusban lásd SZILASI László, „Nem ma”: *Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól* (Válasz Takáts Józsefnek), *ItK*, 2003, 742–755.

4 Jacques DERRIDA, *A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diszkurzusában*, ford. GYIMESI Tímea, Helikon, 1994, 21–35.

5 Paul DE MAN, *Szemiológia és retorika = Uó, Az olvasás allegóriái*, ford. FOGARASI György, Szeged, 1999, 17.

matika és a retorika nem-folyamatos voltából következő nehézségek „átfogó elméleti kifejtése meghaladja”⁶ a képességeit – visszatért a pragmatikus diszkurzushoz, s megkísérelte grammatika és retorika feszültségét (a grammatika retorizálódását ill. a retorika grammatizálódását) néhány konkrét szöveg példáján behatóan szemléltetni. Ebben a kontextusban akár szimbolikusan is tekinthető az a tény, hogy Németh G. Béla – akinek a környezetében az irodalmi strukturalizmus legtermékenyebb és legfontosabb honi műhelye kialakult⁷ – épp abban az évben publikálta Balassi Bálint: *Adj már csendességet...* kezdetű verséről szóló, kivételes szépségű és a szakirodalmi klasszikus rangjára teljes joggal emelt strukturalista minta-értelmezését,⁸ amikor *Az olvasás allegóriái* megjelent.

A Balassi-versnek és Németh G. Béla klasszikus interpretációjának újraolvasása által most arra teszek kísérletet, hogy megmutassam: az életműben szelektáló, a feltételezett vitézi, istenes és szerelmi csoportok kanonikus rangját állandóan újraértékelő, a közöttük meglévő hierarchikus viszonyokat gyakorta újrarendező korábbi olvasásmódok hogyan, s mennyire gazdagon előlegezték meg azt a ma – talán valóban egyre inkább – jellemző megközelítést, amely a verstárgyak éles elválasztására, a hármasszortályozásra immár kevesebb figyelmet fordít, s elsősorban nyelvért, a versszerkesztő műgond és a szavak művészetének nyomait keresve olvassa Balassi Bálint verseit.⁹

Nos, az *Adj már csendességet...* – mindig is Balassinak tulajdonított, életműve értelmezésében és utóéletében mindig is meghatározó szerepet játszó,¹⁰ ám egyébként egyáltalán nem bizonyosan tőle származó¹¹ – szövegét Németh G. Béla döntően grammatikai kategóriák segítségével értelmezi. Értelmezésének nyitánya szerint a vers egy archaikus és archetipikus gesztus, a *könyörgés* artikulációja, ami pedig „[a] kérdés egy válfaja, amelyet legtöbb nyelv a felszólító mód, a felszólító mondat valamely színezett változatával fejez ki.”¹² Az interpretáció ezután határozottan elutasítja a közvetlen életrajzi és keletke-

6 DE MAN, *i. m.*, 21.

7 Lásd például *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972.

8 NÉMETH G. Béla, *Balassi Bálint: Adj már csendességet... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOV-SZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 145–159., *Ua.* = *Versek és korok (Verselemzések, versértelmezések)*, Bp., Calibra, é. n. [1997].

9 A Balassi-recepció korszakairól lásd HORVÁTH Iván fontos cikkét: *Júlia rabja 450 éves*, *Népszabadság*, 2004. október 16.

10 Németh G. Béla szövegválasztását alighanem az is jócskán befolyásolta, hogy nevezetes, a Balassi-életmű interpretációjában maradandó eredményekkel járó fordulatot hozó tanulmányában Klaniczay Tibor épp ezt a verset tette meg Balassi „lírává stilizált élet”-ének zárlatává. (Lásd KLANICZAY Tibor, *A szerelem költője*, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei, 1961, 165–246; *Ua.* = *Uő., Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 183–295. Főként: 281–282.) Teljesen nyilvánvaló, hogy Németh G. értelmezése elsősorban épp e tanulmány döntő állításaival (elsősorban pedig épp a *cím*ben szereplővel) kíván vitába szállni. (Lásd főként NÉMETH G., *i. m.*, 158.)

11 *Balassi Bálint Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 270–271.

12 NÉMETH G., *i. m.*, 146.

zéstörténeti adalékok felhasználásának lehetőségét, s energiáit a felszólító mondat Balassi-féle „színezett változatainak” grammatikai vizsgálatára összpontosítja. A szöveg olvasásának előrevetett összegzése a következőképpen szól:

„A tengelyt, amelyen a beszéd egésze forog, egy *felszólító módú s könyörgő értelmű igei állítmánysor* szolgáltatja (adj, ódd, őrizd, hadd, ébreszd, gerjeszd, teljesíts, nyisd, add). Az összefogó szintaktikai s mondathangsúlyi hálót pedig, amely a versbeszéd minden elemét egybetartja, s a tengely spirálisan mozgó forgásához igazítja, a felszólító módú igei állítmánysornak természetes grammatikai velejárói alkotják. Mindenekelőtt a tárgy, mely a könyörgés tárgyát jelöli meg (csendességet, békességet, szívemet, elmémet, zárját, szárnyát stb.); s ama határozók, amelyek – többször grammatikai szerepcserével – a könyörgés tárgya teljesítésének méltányos módját, okát, célját hangsúlyozzák (mentségére, vesztéségre, igéd szerént, hitem szerént, vétek nélkül, bú s kín nélkül). A vers bőven él ama kötőszók kiejtésével, amelyek, ha benne lennének, mondatainak rendeltségi viszonyt tüntetnének föl. (...) A költő, a beszélő első személye, kivált a vers első felében, csak személyragokban jelenik meg.”¹³ (*Kiemelések az eredetiben. Sz. L.*)

És ez a grammatikai precizitás a gépként megjelenített szöveg szerkezeti elemeinek részletes elemzésekor aztán valóban gondtalanul tér át a retorikai fogalmak használatára. Az első egység (1–2. strófa) lélektani helyzetrajzként, művészi introdukcióként, egy hatásfolyamat indításaként, expozícióként; a második (3–6.) argumentációként, érvelésként, kaptációként; a harmadik pedig (7–8.) berögzítő összegzésként, a szövetség, az egyezség, az eredmény végső rögzítéseként, lezáró összegzésként, konklúzióként értelmeződik, sőt – a grammatika felől, úgy tűnik, errefelé vezetnek a járhatóbb utak: –, a középső rész elemzésekor már a *figurákra* is fordítódik némi figyelem:

„[A második szerkezeti egységben m]ár-már áhítatot vesztő rutinnal követik egymást a jól ismert retorikai-poétikai alakzatok; párhuzamok és ellentétek (irgalmad nagysága – irgalmad végtelen; irgalmad végtelen – de bűnöm éktelen); ismétlések és fokozások (irgalmad – irgalmad; jóvoltod változást, gazdagságod fogyást), variációk és utalások (vétkem rútsága, bűnöm éktelen; mint régen).”¹⁴

A grammatikáról a retorikára való átsiklás tehát valóban problémátlannak tűnik, amiképpen a retorikáról a logikai tisztaságú, explicit interpretatív állításokhoz való áttérés is teljességgel nehézség és zökkenő nélküli: az interpretáció az „erős vonallal aláhúzott” sztoicizmus jegyében álló világkép rövid elemzésében és – végül mégiscsak – az életrajzi s keletkezéstörténeti motívumok aktiválásában kulminál, hogy aztán az istenes költészet és a létösszegző verstípus¹⁵ – némiképp szemérmes és rejtett – rehabilitálása ill. kanonizálása által nyerje el immár kifejezetten himnikus hangú zárlatát.

13 NÉMETH G., *i. m.*, 148–9.

14 NÉMETH G., *i. m.*, 152.

15 Bővebben lásd Uő, *Az önmegszólító verstípusról*, ItK, 1966, 546–571. – Kétségtelen, hogy ennek a nagyszabású, s a magyar költészet értésére évtizedekig meghatározó hatással lévő, átfogó

„Azt mondják, [Balassi Bálint] szerelmi költészetében adta legteljesebben önmagát, művészetét.

Nehezen hisszük.

Rímtechnikája, strófaszerkesztése, képköltés lehetett díszesebb, mutatósabb, virtuózabb ott. S amaz említett dekorált reneszánszképnek is – a Reneszánsz-Élet-Örömmel is – tetszetősebb illusztrációját szolgáltatja ott. A szemlélt, a megítélt érzellemmel, s az átélt, az átérzett gondolattal egészen épített világkép, a változhatatlanra küzdött belső forma viszont itt, e sorsmérő, életértékeket, értékérvényt latoló verseiben van jelen, legyenek akár vallásos, akár világi »tematikájúak.«¹⁶

A grammatikának és a meggyőzés retorikájának, ill. a meggyőzés retorikájának és az ennek értelmezéséből következő logikai tisztaságú interpretatív állításoknak hiánytalan folyamatosságában hívó (s e meglehet: téves hit birtokában gazdag és ma is értékesnek bizonyuló eredményeket hozó), klasszikus strukturalista szövegértelmezés ez, amely ugyan a nálánál általa hagyományosabbnak vélt szemléletű szövegértelmezők meggyőzése kedvéért, szupplementumként, végül mégiscsak tesz bizonyos eszmetörténeti és biográfiai engedményeket, s ezzel határozottan ellene beszél saját szigorú és következetesen végigvitt módszertanának, a *tropusokra*, azok retorikájára azonban tényleg, egyetlen pillanatra sem ügyel, s ennek következtében, bár felmutatja, ám ezenközben elmulasztja észrevenni a grammatika retorizálódásának viszonylag szembeötlő pillanatait – amelyek pedig felettébb termékenyen akaszthatnák módszere némiképp talán gépies, döntően *technológiai*¹⁷ jellegű gördülékenységét.

Németh G. Béla értelmezésében például a második, központi jelentőségű szerkezeti egység (3–6.) egy összefüggő, „személyre lebontott miniatűr teológiai traktátus.”¹⁸ S első látásra valóban így is van: a 3. strófa röviden összegzi a megváltás munkáját, s abból érvet faragva, Krisztus érdemére hivatkozva kér, a 4. ezen argumentumot az isteni irgalom és az emberi véték bizakodó összehasonlításával, az 5. pedig Isten jóvoltára és gazdagságára, továbbá korábbi tetteire ill. saját szolgálta voltára történő hivatkozással toldja meg, hogy aztán a 6. az isteni Igére és saját hitére támaszkodva fejezhesse ki (immár újra) kétely nélküli reménységének bizonyosságát. Valóban úgy tűnik, hogy ez a személyesre hangolt teológiai érvelés nem csupán arra képes, hogy meggyőzze Istent, de arra is, hogy helyreállítsa a beszélő lelkének csendjét és békéjét, hogy meggyógyítsa sok kintől átfúrt elméjét és szívét (1–2.). Ám közelebről vizsgálódva felettébb szembeötlő, hogy az 5. strófa való-

költészet-értelmezési javaslatnak az *Adj már csendességet...* értelmezése volt az egyik legfontosabb kiegészítése, egyben kiterjesztési kísérlete.

16 NÉMETH G., *i. m.*, 158.

17 „A *technologia* Cicerónál eredetileg *rendszeres foglalkozás a grammatikával*”. OLÁH Szabolcs, *Az átlekésített zengés apológiája: Ong értekezése a szó technológizálásáról* = TKM 127.

18 NÉMETH G., *i. m.*, 152.

jában nem állításként, a „simán gördülő tudori kaptáció”¹⁹ problémátlanul egyértelmű elemeként, hanem a grammatika és a retorika, a szó szerinti és a figurális jelentés bomlasztó ellentétének elsődleges terepeként ismert²⁰ *retorikai kérdés* formájában fogalmazódik meg.

Jó voltod változást, gazdagságod fogyást ereszthet-é?
Éngem, te szolgálodat, mint régen sokakat, ébreszthet-é?

Németh G. interpretációja az 5. strófa ezen mondatait retorikai kérdésként, azaz (a retorikai kérdésről kialakított felfogása következtében) tkp. állításként érti: értelmezése szerint a beszélő e ponton valójában kétely nélkül bizonyos abban, hogy Isten jóvolta nem változik, gazdagsága nem fogy, és – mint régen sokakat – ma is képes új életre hozni őt. Ám az első látásra is világos, hogy a vers kontextusa nem kizárólag ezt az értelmezést támasztja alá. A 6. strófa ugyanis *válaszol*, s ezáltal a megelőző strófát (azt a retorikai értelemben vett *subiectio* viszonyába állítván) *valóban* a kételkedés, a kétségbeesés, a kétely (persze: azonnal meghaladott) pillanataként mutatja fel:

*Nem kell kételkednem, sőt jót reménylenem igéd szerint.
Megadod kedvessen, mit ígérsz kegyessen hitem szerint.*

A 4. strófa pedig világosan megfogalmazza az okot, amely a felbukkanó kételyt motiválja:

*Irgalmad nagysága, nem vétkem rótsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.*

Az isteni irgalom nagysága ugyan feljebb való, mint a véték rótsága, s ráadásul végtelen is, ám a bűn mégis éktelen s romlást valló – ennek ismeretében pedig teljesen indokolt *valódi kérdésként* feltenni, s akként is érteni az 5. strófa kérdését.

Immár talán pontosabban fogalmazva tehát: azt mondhatnánk, hogy az 5. strófa grammatikai értelemben két hasonlóan szerkesztett kérdő mondatból, két eldöntendő kérdésből áll, amelyeket Németh G. azonnal retorikailag olvas, hogy beilleszthesse őket a teológiai traktátus problémátlanul gördülékenyként ábrázolni kívánt érvvezetésébe. Szó szerinti, grammatikai értelemben ezek a mondatok ugyanis valóban azt kérdezik meg Istentől, hogy jóvolta megváltozhat-e, hogy gazdagsága elfogyhat-e, s hogy ennek következtében a beszélő egyáltalán remélheti-e még a kegyelem adományát. A kétely ezen

19 *Uo.*

20 Bővebben lásd DE MAN, *i. m.*, 21–25.

(Isten változandóságának kérdését feltevé, s ezért teológiailag teljes mértékben tolerálhatatlan) mélysége azonban szétfeszítené a *traktátus* fogalmára építő interpretatív keretet, ezért az értelmező kénytelen e kérdéseket olyan pszeudo-eldöntendő, s pusztán ebben az értelemben retorikai kérdéseként érteni, amelyekre olyannyira nemleges válaszok adhatók csak, hogy azokat (a vers állítólagos elliptikus jellegéből²¹ látszólag következő *enthymematikus* módon) már ki sem kell mondani, odaértődnek maguktól, akár az elhagyott kötőszavak. A Balassi-szöveg ezen kérdései azonban – láttuk – elsősorban nem pszeudo-kérdésként retorikaiak, hanem abban az értelemben, hogy egyaránt olvashatók szó szerinti, grammatikai értelemben (kérdésként), ill. figurális jelentésükben, retorikailag (állításként), ám a közülük történő választás argumentálhatatlan, jelentésük pedig a lehető leghatározottabban összebékíthetetlen. Ahogy De Man fogalmaz:

„[a] kérdés grammatikai modellje nem akkor válik retorikaivá, amikor egyrészt egy szó szerinti, másrészt pedig egy figurális jelentéssel van dolgunk, hanem amikor grammatikai vagy más nyelvi eszközök segítségével lehetetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó.”²²

Nem azt állítom tehát, hogy Németh G. tévesen értelmezte az 5. strófát, amikor költői (pszeudo-) kérdésként interpretálta, hanem azt, hogy az adott kontextusban az 5. strófa legalább annyi joggal értelmezhető valódi kérdésként, s ezért a magam részéről nem mernék dönteni közöttük: két teljesen koherens, ám teljesen összeegyeztethetetlen olvasat fordul meg egyetlen strófán. Az 5. strófa kérdéseinek valódi kérdésként történő értése mindenesetre megnyit egy másik értelmezést. A továbbiakban értelemszerűen azt az interpretációt próbálom meg koherensen kifejteni, amely az 5. strófa kérdéseit valódi, nagyon súlyos kételyeket megfogalmazó kérdésként értelmezi.²³

Ebben az értelmezésben a II. (3–6.) rész nem a meggyőző argumentáció helye, hanem a megváltás hatékonysága fölötti valódi és módszeres kételkedése – s e rész központi jelentősége miatt a szöveg elsősorban talán nem is annyira a könyörgés artikulációja, mint inkább a beszélőt és megszólítottját egyaránt célzó, összetett stratégiájú meggyőzés: kétségtelen, hogy a kétely radikalitása ellenére a megbékülő szövetség valóban létrejön a vers végére. Ha azonban ez így van, és mindez *nem* a továbbra is központi jelentőségű, ám immár nem teológiailag érvelő, hanem retorikailag kételkedő részben történt meg, akkor a beszélő hogyan és mikor győzte meg Istent és magát arról, hogy a „kegyelemért áldást és imádatot” – elvén alapuló szövetség valóban létrejöhet?

21 NÉMETH G., *i. m.*, 148.

22 DE MAN, *i. m.*, 23.

23 Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy míg De Mannak a retorikai kérdésre hozott példái (Archie Bunker: „*Mi a különbség?*” ill. Yeats: „*How can we know the dancer from the dance?*” [Hogyan különböztethetnénk meg a táncost a tánctól?]) grammatikai értelemben *kiegészítendő*ek, addig a Balassiéi *eldöntendő*ek. Irodalomtörténeti értelemben talán megkockáztatható az a hipotézis, hogy a régi magyar irodalom szélsőséges döntési és választási helyzetekbe való beágyazottsága – úgy látszik – olyan irányba indította el a magyar nyelvű retorikai kérdés történetét, amely az

A könyörgés a versben felszólító mondatok által realizálódik. A kérés, a könyörgés olyan beszédaktus, amely grammatikai formáját tekintve nem különbözik a parancstól, a felszólítástól. Ez a vers minden ponton megjeleníti azt az egybeesést, hogy a nyelvben a felszólító módú igék grammatikai értelemben egyszerre parancsként és kérésként is funkcionálnak. Amikor tehát, Németh G. Bélát követve, elsődlegesen könyörgésként: áttételes parancsként²⁴ olvassuk a felszólítást, akkor – a tisztán grammatikai eszközökkel eldönthetetlen jelentésű grammatikai szintagmához képest – már eleve egy átvitt értelmű, retorikai olvasatot állítunk elő. Ez a retorikai jelentés pedig – nem nehéz észrevenni – apránként teljesen elkülönöződik a mondatok grammatikai értelmétől.

Jól látható, hogy a könyörgés artikulációjának legfontosabb *retorikai* eszköze ebben az esetben is az aposztrophé. A valóban legfontosabb *grammatikai* eszköznek tekinthető felszólító mondat funkcióival szöges ellentétben azonban az (általa hordozott) aposztrophé elsősorban nem a beszélgetőpartner cselekedtetésében, hanem a beszélő költői arculatának újraalkotásában érdekelt – újabban ezért is szokás a líra legalapvetőbb trópusának tekinteni.²⁵ A beszélő figurája és arculata éppen ezért retorikai értelemben nem a grammatikai értelmezésben valóban oly fontos személyragok, hanem elsősorban az emberektől el-, s Istenhez odaforduló megszólításai által rajzolódik ki. Ebben az értelmezésben az első szerkezeti egység a vallomást tevő, nyomorult *bűnös*; a második a meditáló és kételkedő *hívő*; a harmadik pedig a megigazult *új emberé*, s laudatív ígéretet tevő *új poétáé* – a vers tulajdonképpen annak történetét mondja el, hogy az Istennel folytatott közvetlen párbeszéd hogyan képes helyreállítani a beszélő bűnöktől roncsolt emberi és költői arculatát.²⁶ Azt hiszem, e folyamat mechanizmusait érdemes közelebbről is megvizsgálunk.

eldöntendő (PETŐFI Sándor: *Nemzeti dal*), ill. a megszólított mibenlétére és kiválasztására (NAGY László: *Ki viszi át a szerelmet*) irányuló kérdések kanonikus túlsúlyát konzerválta. – Lásd még: Péter ÖTVÖS, *Das Vertrauen zu dem Redner = „Millionen Welten“: Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*, Bp., Osiris, 2001, 359–366.

24 Németh G. szerint a könyörgés „[]átszólag, s a közhit szerint, lélektanát tekintve, közelebb áll a felszólító mód grammatikailag felsorolni szokott formái közül az óhajtóhoz, mint a parancsolóhoz. Valójában azonban az utóbbinak egyik leghathatósabb, bár sokszoros áttételű kifejeződése.” (I. m. 146.)

25 Az aposztrophé szerteágazó retorikai funkcióiról lásd Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000, 370–389.

26 Az arc megrongálódásának és helyreállításának retorikai stratégiáihoz lásd Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 93–107. – Az arc helyreállításának Balassi-követő poétikai szokásairól lásd OLÁH Szabolcs, *Az inspirált költészet poétikája: Hogyan befolyásolják a líra XVII. századi fogalmát a szabálypoétikák, a hívő ember valóságképzetei és a lejegyzőrendszerek? (Az egyházi énekköltészet formaelvei a 17. században; egyéni vallásosság és közösségi énekköltészet viszonya) = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században (RMKT XVII. század)*, szerk. ÖTVÖS Péter–SZILASI László–VADAI István, Szeged, 2005, s. a.

Az első részben (1–2. str.) a beszélő romokban hever. Nyugtalan és békétlen, bujdosó elméjét és bús szívét kínok fúrják át, lelke szomjas, védtelen, elhagyatott és alvó, az isteni harag a vesztére tör: kéréseinek logikai és lélektani alapja épp ezen bőven részletezett és immár régóta tartó állapot. Ez a gondolkodásmód az érvelés forrásaként felfogott toposzok között a személyi érvek (*argumenta a persona*) közül az állapotra (*conditio*), a tárgyi érvek (*argumenta a re*) közül pedig az időből vett évrre (*argumenta a tempore: tempus speciale: tempus singulare*) hivatkozik – a kérést tehát egyáltalán nem választja külön annak argumentációjától, s épp ezáltal szabadítja fel a hagyományosan argumentatív szerepű középső részt a kételkedés céljaira. A második, középső rész (3–6.) pedig maga sem mentes a kérő mozzanatoktól: a beszélő Krisztus érdemére hivatkozva szükségének megjelölését, vétkének rótságát és bűnének éktelenségét az Isteni kegyelemmel összevetve irgalmat, Isten korábbi cselekedeteire hivatkozva lelkének felébresztését, az Igébe foglalt isteni ígéretre és saját hitére hivatkozva pedig az ígéret teljesítését kéri. Az érvelés ebben a részben is a toposzokra hivatkozik: a benső kételkedés Istennek az emberek számára megalkotott önarcképére és Isten korábbi tetteire és mondásaira (*quid affectet quisque, ante acta dictaque*) épül. És hasonló szerveződést figyelhetünk meg a harmadik, záró részben (7–8.) is: a kegyelemre irányuló kérés összegző megisméltése nem csupán a korábban felhalmozott érvekre támaszkodik, de újra megrajzolja a nyomorult fej és annak letört szárnya által metaforizálódó állapotot (*conditio*), majd ráadásul jövőbeli tetteket: szárnyaló áldást, élő imádatot és vétek nélküli életet is ígér – a kegyelemért és a bű és kín nélküli jó halálért cserébe.

Jól látható tehát, hogy a sorozatos aposztrophék által a saját állapotra (a kínok fúrta elmére és szívre, a szomjas, védtelen, elhagyatott és alvó lélekre, a nyomorult fejre és annak letört szárnyára), ill. a beszélgetőpartner korábbi tetteire (Krisztus érdemére, az isteni kegyelemre, Isten korábbi cselekedeteire és az Igébe foglalt isteni ígéretre) alapozó érvelés mindvégig átjárja az egész szöveget, valójában nincsen önálló argumentatív szereppel felruházzható egység (a középső nem argumentatív funkciójával, hanem csupán a korábbi isteni tettekre és mondásokra történő gyakoribb és koncentráltabb hivatkozásaival különül el a többitől), s hogy ebben az értelemben a kérés–argumentáció–szembeállítás nem a vers egészét tagolja fel, jól elkülöníthető szerkezeti egységekre, hanem a strófákat. Tulajdonképpen *minden* strófa argumentum–kérés szerkezetű, s ennyiben az ellentét nem külső, a szöveg pusztá felosztását (*dispositio*) érintő, hanem belső, a szöveg alapötletét (*inventio*) eleve meghatározó szerkezeti alaptényezőnek bizonyul.

Nem csupán arról van azonban szó, hogy az argumentáció nem lokalizálható, mert viszonylag egyenletesen szétszóródott a szövegben. Hanem arról is, hogy e diszperz argumentációt döntően trópusok viszik színre. Ez a szöveg a tropikus elemeket argumentatív funkcióban használja, ill. az argumentáció elemeit jelentős részben a trópusok segítségével hozza létre. Az argumentáció a fellelés (*inventio*) része a klasszikus retorikában, a trópushasználat viszont a felékesítés (*elocutio*) központi mozzanata: az *argumentatív tropológia* ill. a *tropológiai argumentáció*, mint klasszikus kiasztikus megfordítás, ebben

a kontextusban azért mutatkozhat különösképpen jelentős poétikai teljesítménynek, mert a grammatika retorizálódásán (a retorikai kérdésen), illetve a retorika grammatizálódásán (a retorikai struktúrák szubjektív megjelenítésein)²⁷ túl példa lehet a *retorika retorizálódására*, arra, hogy hogyan és miképpen képes felülírni egymást az argumentáció, illetve a trópusok retorikája.

Kínok fúrta elme és szív, szomjas, védtelen, elhagyatott és alvó lélek, nyomorult fej és annak – a háttérben talán Hermész figuráját is felidéző – letört szárnya:²⁸ az, hogy ez a szöveg a kérés diszperz argumentációját a beszélő állapotáról való metaforikus beszéd feladatává teszi, viszonylag könnyen belátható. A beszélő állapotát leíró metaforák a toposzok rendszerébe illesztve argumentumként viselkednek: a trópusok retorikáját felülírja a meggyőzés. Ezt a retorikai működésmódot érthetően és talán joggal nevezhetjük *argumentatív tropológiának*. De létezik-e itt *tropologikus argumentáció*? Képes-e ez a szöveg arra, hogy a meggyőzés retorikáját felülírja a trópusokéval? Képes-e például arra, hogy trópusként jelenítse meg az argumentáció–kételkedés–meditáció tárgyat képező protestáns kegyelem-tan elemeit?

Nos, a középső, II. rész (3–6.) állításait összegezve talán parafrázálhatjuk úgy, hogy a megváltás munkája, Krisztus halála, létrehozott egy nagy érdem-bankot, amelyből az imákban megfogalmazott kérések nyomán elvileg mindenki szüksége szerint, személyre szabottan részesedhet, s amelynek minden egyes, leosztott darabja olyan, mint a nagy egész – s éppen ezért teljesen érthető, hogy a beszélő meditatív kérdése arra irányul, hogy a korábbi adományok nem csökkentették-e le az ő számára is veszélyes módon az eredeti készletet. A beszélő esetében mindenesetre az érdem-bank zárjának megnyitása a szárny adományát eredményezi: az ő speciális esetében ez az isteni kegyelem megnyilvánulásának formája. Gondolom, teljesen világos, hogy a kegyelem ebben az értelmezésben döntően *szinekdochikus* elven működik: az adomány minden cseppjében ott van a kegyelem egész tengere. Maga az adomány azonban – éppen azért, mert mindig teste- ill. lélekre szabott – mindig *metaforikus* természetű: a kérő legmeghatározóbb tulajdonságaihoz igazodik, azok hasonlóságon alapuló képi megjelenítése. A kérés (könyörgés) tárgya, a szinekdochikus kegyelem metaforikus adománya, ebben az esetben tehát a visszakapott szárny, a repülve áldás képessége: a költészet maga.²⁹

27 Lásd DE MAN, i. m., 26–30.

28 A 14. sor sokat emlegetett textológiai változatairól (*szárnyát–szarvát*) legújabban lásd TÓTH Tünde, *Online kritikai szövegkiadás Magyarországon az ezredfordulón*, Helikon, 2004, 428.

29 Talán épp a jelenbeli költői válságot jeleníti meg a metrum szintjén az igénytelen rímelés: 1. Úr-fúr; 3. hiányzó! belső rím, meg-meg; 4. való-valló; 5. é-é; 6. szerint-szerint; 8. nélkül-nélkül; etc. – Fontos megjegyezni ezen felül, hogy a költői önmegjelenítésnek ebben az esetben is meghatározó mozzanata a madár-kép: megvizsgálandónak tűnik, hogy a közismerten meghatározó jelentőségű *Dávid*-image jelentéseit az életmű hogyan egészíti ki a különböző madarakra (első-sorban: a *fülemülére* [13: 7–8.; 43: 1, 8.; 56: 5., *Mint az szomjú sarvas...9.*; etc.]) tett utalásokkal.

Ha valóban úgy gondoljuk, hogy a retorika tulajdonképpen nem más, mint a nyelvben eleve benne rejlő művészi eszközök továbbfejlesztése az értelem (és a poézis) napvilágánál, akkor azt mondhatjuk, hogy ez a jellemző Balassi-szöveg a képes beszéd meggyőző erejének kiaknázásával, illetve az argumentumok képi megjelenítésével, a retorika *ars bene dicendiként* és *ars persuadendiként egyszerre* történő megjelenítésével³⁰ olyan irányba fejlesztette tovább a nyelvben rejlő művészi eszközöket, amely irányba nem kívánta vagy nem tudta őt követni a közvetlen utókor. A 17. századi magyar nyelvű vallásos költészet (Balassit gyakorta közvetlenül is imitálni próbáló³¹) fősodra mindenesetre vitathatatlanul a szétszalazás mellett döntött, s a dogmatikai alapú argumentációtól hermetikusan elzárt tropologikus önmegjelenítés ezen korszaka után évszázadoknak kellett eltelniük, amíg a magyar irodalom (a XX. elejétől) lassanként újra elkezdte kiaknázni a trópusok argumentatív erejében, illetve az argumentáció tropologikus megjelenítésében rejlő poétikai lehetőségeket.³²

30 Úgy gondolom, Balassi verseinek e meghatározó poétikai sajátosságára helyenként már a szövegek argumentumai is felhívják a figyelmet. Pl. 40.: Cupidónak való könyörgés, *okul előhozván az salamandra példáját...*; 57.: Frustra omnibus rationibus incendendae Juliae tentatis ardentissima precatone eam in sui amorem alicere conatur *variis ad persuadendum exemplis allatis; Segélj meg engemet...*: Ebben a Noé bárkájából elrepült galamb állapotjához *hasonlítván állapotját, kéri Istent...* (Kiemelések mindenütt tőlem. Sz. L.). – Ezt az együttlátást egyébként – az argumentumok nyelvén fogalmazva – a *ratio* és az *oratio* összeolvasztására tett kísérletként is definiálhatnánk. (Lásd az 58. ének argumentumát: Videns Juliam nec oratione nec ratione in sui amorem inflammari posse..., lásd még: Ács Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 270–283; *Ua.* = Ács Pál: „Az idő ósága”: Történetiség és történelem-szemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris, 2001, 52–68.

31 Lásd pl. SZEPSI CSOMBOR Márton, *Ifjúságom vétke...*, RMKT XVII. 8. Nr. 62.

32 Lásd még: ÖTVÖS Péter–SZILASI László–VADAI István, *Balassi Bálint: Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem (Három himnusz a legszentebb Háromsághoz)*, Tiszatáj, 2004, október, 25–43.